

МІГРАЦІЙНІ ПРОЯВИ ТА ВПЛИВИ – УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Аналітична доповідь
Травень 2023 р.

Ця публікація підготовлена в рамках проекту Програми MATRA, що фінансується Посольством Королівства Нідерландів в Україні. Оцінки та висновки авторів не слід розглядати як офіційну позицію Посольства.

МІГРАЦІЙНІ ПРОЯВИ ТА ВПЛИВИ — УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Ольга ПИЩУЛІНА,
провідний експерт соціальних і гендерних програм Центру Разумкова

Василь ЮРЧИШИН,
директор економічних і соціальних програм Центру Разумкова

Соціально-економічне відновлення України після завершення війни має стати безумовним пріоритетом державної політики й передбачати реалізацію цілої низки комплексних завдань у частині: подолання катастрофічних гуманітарних шоків; прискореного відновлення нормального функціонування та розвитку вітчизняних інституцій, галузей економіки і ринків; реконструкції житлової, транспортної та соціальної інфраструктури; забезпечення розвитку людського потенціалу; стимулювання зростання позитивних очікувань в українському суспільстві. Водночас дуже вагомим фактором має стати взаємодія з глобальними акторами, зокрема, стосовно досягнення соціальних цілей, визначених чинною Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, і завдань, пов'язаних з набуттям Україною у червні 2022 р. статусу країни-кандидата на вступ до ЄС.

Це потребує значних ресурсів, фізичного і людського капіталу, надійної системи їх примноження. Однак сьогодні в умовах війни та «природної» їх втрати такі завдання є вкрай складними для втілення.

МІГРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ/ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ — СУПЕРЕЧЛИВІСТЬ ПРОЯВІВ

Ми вже неодноразово підкреслювали те, що **людський капітал є найважливішим фактором** розвитку, і його значні втрати ускладнять економічне відновлення. У цьому контексті особливу роль (у їх збереженні чи втраті) відіграють міграційні процеси, пов'язані найчастіше з виїздом значних людських мас зі своїх «традиційних» місць життєдіяльності до інших (більш безпечних) регіонів країни чи навіть за кордон. Відплив робочої сили (з різних причин) не є чимось незвичайним. Радше навпаки — переважна більшість країн у ті чи інші періоди зіштовхується з відпливом робочої сили, дефіцитом працівників та ін.

Загалом, при аналізі міграційних процесів частіше увага зосереджується на вигодах, ризиках і втратах, які міграційні потоки приносять до країни спрямування (таких потоків). Водночас вважається, що країна-експортер населення/робочої сили несе значні економічні, соціальні, гуманітарні втрати. Хоча у більшості випадків це справедливо, однак, по-перше, не слід забувати й про певні можливості й позитивні аспекти для країни-експортера. По-друге, негативними наслідками будуть тільки у випадку, якщо держава займає пасивну позицію у проблематиці

виїзду громадян за кордон на постійне або довготривале місце перебування.

Тому тут увага концентрується саме на міграційних складових та їх впливах на **соціально-економічне середовище країни-донора робочої сили (які (впливи) можуть мати суперечливий характер)**, а також окремих напрямках соціально-економічної політики, які дозволяють **пом'якшити наслідки від'їзду працівників (та членів їх сімей) за кордон або навіть використати такі процеси для посилення трансформаційних процесів у своїй країні**.

Втрати людського капіталу. Не можна заперечувати, що еміграція широких верств населення або експорт робочої сили формують значні ризики для результативності соціально-економічних і суспільно-політичних трансформацій. Першочергово звернемо увагу на наступне.

Хоча проблемне поле вкрай широке, проте у ньому особливо виокремлюється т. зв. відток мізків («brain drain»), який може виявитись вкрай болючим для суспільства та його розвитку не лише соціально-економічного, а й суспільного і гуманітарного. Якщо раніше під характеристики «відтік мізків» підпадали вчені та кваліфіковані

професіонали, які (з різних причин¹) хотіли жити і працювати поза межами власної батьківщини, то останніми роками до таких процесів відносять не лише переміщення вчених і представників (творчої) інтелігенції загалом, а й студентів, які мають намір здобути західну освіту і надалі працювати в інститутах розвинутих країн².

Оцінка рівня відтоку інтелектуалів у міжнародних порівняннях інтерпретується за допомогою Індексу відтоку мізків (Human flight and brain drain index). Звичайно, значення відповідного індексу для висхідних країн у більшості випадків є значним (потіки спрямовані від висхідних до розвинутих країн), а індекс розвинутих – є значно меншим³, і у цьому випадку частіше йдеться не про відтік (оскільки зустрічні потоки певною мірою можуть врівноважувати один одного), а про обмін знаннями та досвідом.

На жаль, Україна за цим ранжуванням розташована по суті у другій (незадовільній) половині списку країн (таблиця «Індекс відтоку мізків»⁴) і знаходиться у «компанії» Анголи, Болівії, Пакистану, Перу.

Звернемо увагу, говорячи про чинники, складові і наслідки міграції, частіше увага зосереджується на країнах, куди направляються люди, які покидають свою батьківщину, а з тим і на генерованих складнощах і вигодах для країни, що приймає. Тут ми вкажемо лише на те, що⁵:

- ✓ іммігранти сприяють заповненню важливих ніш як у швидко зростаючих, так і сповільнювальних секторах економіки;
- ✓ молоді іммігранти, які складають найбільш численну і мобільну групу, зазвичай є краще освіченими, ніж представники старшого покоління, а тому й легше адаптуються до ринків праці країни, що приймає;
- ✓ найчастіше іммігранти на початкових етапах перебування у «новій

ІНДЕКС ВІДТОКУ МІЗКІВ, 2022 р.*

	Місце	Оцінка
Австралія	177	0,4
Швеція	176	0,6
Канада	174	0,8
Данія	172	1,0
Сінгапур	167	1,6
Австрія	164	1,7
США	163	1,8
Велика Британія	157	2,4
Південна Корея	143	3,4
Китай	137	3,5
Польща	115	4,6
Україна	81	5,9
Перу	80	5,9
Пакистан	79	5,9
Болівія	78	5,9
Ангола	77	5,9

* Шкала оцінки: 0-10, нижче значення – менший рівень відтоку.

Всього у рейтингу 177 країн.

країні готові до самого широкого спектра діяльності як можливості «зацепитись» у новій країні.

Звичайно, відкритість країни до іммігрантів початково вимагає значних ресурсів. Тому фундаментальне питання про те, як максимізувати вигоди чи мінімізувати втрати міграції, як для країн, що приймають, так і для самих мігрантів, потребує складних законодавчих і нормативних узгоджень не лише в рамках окремих країн, а й у контексті співпраці з партнерськими країнами. У т. ч. з огляду на швидке старіння населення у більшості «приймаючих» (розвинутих) країн, зокрема країн ЄС, що збільшує попит на мігрантів, щоб компенсувати дефіцит робочої сили у виокремлених сферах або виходячи з суспільних можливостей і потреб (врізка «Особливості політики до іммігрантів»⁶).

¹ Найчастіше йдеться про економічні чинники (вищий добробут добре оплачуваної кваліфікованої роботи), а також політичний (доступ до свобод демократичного світу).

² Li W., et al. Intellectual migration: considering China. – <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1369183X.2020.1739393?journalCode=cjms20>

³ Зрозуміло, розумова праця у розвинутих країнах цінується значно дорожче, ніж у висхідних.

⁴ Human flight and brain drain – Country ranking. – https://www.theglobaleconomy.com/rankings/human_flight_brain_drain_index/

⁵ Is migration good for the economy? – <https://www.oecd.org/migration/OECD%20Migration%20Policy%20Debates%20Numero%202.pdf>

⁶ Brexit and the future of immigration in the UK and EU. – <https://www.financierworldwide.com/brexit-and-the-future-of-immigration-in-the-uk-and-eu/#.W-vhiPkzaHs>

ОСОБЛИВІСТЬ ПОЛІТИКИ ДО ІМІГРАНТІВ

Міграційна політика суттєво різниться навіть для близьких країн, у т. ч. розвинутих країн Європи. Тут зробимо коротке зауваження стосовно характерної особливості зміни моделі імміграційної політики Великої Британії після Брекзиту.

Велика Британія, як країна-член ЄС, до «розлучення» практикувала досить відкриту міграційну політику. Зокрема, громадяни більшості європейських країн могли значною мірою вільно жити і працювати у Великій Британії. Через це різні уряди країни піддавались жорсткій критиці населення і громад, які вбачали у іммігрантах причину безробіття серед місцевого населення.

Сьогодні ж Велика Британія прагне обмежити міграцію з материкової Європи, запровадивши критерії дозволу на роботу та проживання для громадян

ЄС, подібно до системи, яка раніше діяла для неєвропейців. Тобто тепер громадяни ЄС повинні будуть претендувати на отримання дозволів на роботу на основі своїх кваліфікацій та навичок і можуть бути віднесені до однієї з двох груп – «низькокваліфікованих» чи «висококваліфікованих». Низькокваліфіковані працівники матимуть право на тимчасові дозволи тривалістю два-три роки, але не матимуть права на довгострокове проживання. Висококваліфіковані працівники матимуть право на отримання п'ятирічного дозволу на роботу і зрештою зможуть подати заявку на проживання.

Відтак, висококваліфіковані працівники завжди бажані в країні (у т. ч. у контексті посилення людського капіталу). Стосовно ж низькокваліфікованих – потреба в них має ситуативний характер.

Зазначимо, значна частина мігрантів, яка не мала близьких родичів у країні, куди вони мігрували, намагається все ж увійти до складу робочої сили приймаючої країни. І за експертними спостереженнями, збільшення припливу мігрантів на 1 п. п. відносно загальної зайнятості в країні підвищує обсяг виробництва на 1% на п'ятий рік перебування мігрантів на новому місці⁷.

Якщо для приймаючої країни міграційні потоки частково вдається регулювати (а відтак отримувати більше вигод, ніж втрат), то наслідки для країн, звідки відбувається еміграція, розглядаються радше як негативні або ж суперечливі.

Насамперед негативи проявляються у випадках, якщо йдеться про людський капітал і відтік кваліфікованої робочої сили. Зокрема, відтік кваліфікованої робочої сили впливає на країни походження мігрантів таким чином⁸:

- ✓ послаблюється людський капітал країни походження і, таким чином, створюється дефіцит висококваліфікованої робочої сили;
- ✓ водночас знижується продуктивність праці, а також наповнення бюджетів різних рівнів;

- ✓ зростають потреби соціального захисту при зменшенні ресурсних надходжень.

Слід також вказати, що відтік робочої сили впливає на інституційну і макроекономічну спроможність країни загалом через:

- ✓ погіршення якості роботи державних установ у країні-експортері (частина кваліфікованих державних службовців також може виїхати або перейти у приватний сектор у якості заміни тим, хто емігрував);
- ✓ послаблення стимулів і привабливості ділового та інвестиційного клімату, оскільки для міжнародного бізнесу вагому роль відіграють чисельний і якісний склад потенційних працівників у країнах-експортерах трудових ресурсів;
- ✓ розбалансування податкової системи. Перерозподіл податкових надходжень від податків на прибуток (через незабезпеченість висококваліфікованої робочої сили, доданої вартості у випуску продукції) на користь податків на споживання. Однак в умовах низької купівельної спроможності населення, підтримання «середнього» життєвого рівня потребує припливу частини коштів

⁷ McDonald M., et al. Migration to Advanced Economies Can Rise Growth. – <https://www.imf.org/en/Blogs/Articles/2020/06/19/blog-weo-chapter4-migration-to-advanced-economies-can-raise-growth>.

⁸ Іжевський П., Кравець І. Міжнародна трудова міграція робочої сили та її вплив на внутрішній ринок праці України. – <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1915/1843>.

«заробітчан» або тих, хто оселився і працює за кордоном;

- ✓ вимушений перерозподіл фінансування сфер, пов'язаних із людським капіталом. Так погіршення демографічної структури внаслідок еміграції («втрата» молоді і зростання частки людей старшого віку) означає необхідність збільшення витрат на програми соціальної допомоги, насамперед пенсії, з одночасним зниженням видатків на освіту.

Однак навіть у таких випадках не слід ігнорувати наслідки позитивної спрямованості – нестача кваліфікованої робочої сили в умовах потреб і заходів стимулювання або прискорення економічного зростання є чинником (помітного) зростання рівня заробітної плати в окремих галузях або професіях. Хоча це привносить інфляційні ризики, проте позитивна прискорена динаміка поглинає такі ризики, а відтак – відбувається реальне підвищення добробуту в країні навіть за втрати робочої сили.

(Не)готовність до міграції українців. Не є дивною, що мігранти ризикують опинитися у т. зв. пастці бідності, з якої не так легко вийти. Значною мірою це зумовлено тим, що переселення з власної країни до, зокрема, західноєвропейських потребує значних коштів. Різноманітні посередницькі фірми обіцяють фінансову допомогу, однак насправді це може виявитися фінансовим «зашморгом».

Для нинішнього випадку України це має вельми неоднозначний наслідок. Річ у тому, що певна частина українців (у довоєнний період) хотіла б мігрувати до країн ЄС, але розуміла, що, по-перше, навряд чи швидко знайде роботу, яка дозволить оплачувати поточні витрати, у т. ч. житлово-побутові, і «нормально жити», по-друге – без стабільної роботи немає там перспективи (що зумовлено незнанням мови, відсутністю належної спеціальності та кваліфікації та ін.).

Війна і підтримка європейців відкрила «вікно можливостей» для такої категорії – використання гуманітарної та соціальної допомоги, пільги з житлом і працевлаштуванням формують передумови затриматися у Європі навіть тим, хто раніше про це лише мріяв (із сподіванням, що з часом вдасться розв'язати поточні проблеми). І, ймовірно, це єдина можливість утримати хоч найменший рівень добробуту тим, хто через війну втратив домівку і засоби до існування.

Слід вкотре зазначити, що міграційні потоки вкрай складно регулювати, навіть якщо для цього існують потреби⁹. Зокрема, чисельні показники припливу-відпливу мігрантів не завжди відповідають дійсному стану справ (навіть, якщо ігнорувати нелегальну міграцію, учасники якої з часом легалізуються). Так, під час коронавірусної пандемії значна частина переселенців «застрягла», оскільки не змогла повернутися на батьківщину, коли почали запроваджуватися суттєві обмеження і заборони на в'їзд до країн¹⁰. Хоча компроміс було знайдено – уряди ухвалювали рішення про продовження дозволів на тимчасове перебування і роботу мігрантів, які вже знаходились на території країн (щоб уникнути неконтрольованих збурень і заворушень), проте воно лише частково розв'язувало проблему впорядкування міграційних потоків, однак не могло вирішити соціально-економічні труднощі мігрантів і членів їх сімей.

Це слід враховувати й українським мігрантам і переселенцям, які у 2022–2023 рр. знайшли прихисток в країнах ЄС¹¹. Однак, вірогідно, далеко не для всіх українців, які покинули країну, «пільговий» порядок отримання різноманітних дозволів діятиме й у наступні роки. Так само і для самих українців статус «тимчасовості» не завжди буде прийнятний.

Однак не лише легалізація українців в країнах ЄС відігравала значну роль в

⁹ World Migration Report 2022. – <https://publications.iom.int/books/world-migration-report-2022>.

¹⁰ Estimates of the components of international migration. – <https://www150.statcan.gc.ca/t1/tbl1/en/tv.action?pid=1710004001>.

¹¹ Так, станом на лютий 2023 р. понад 4,8 млн українських біженців зареєструвалися для отримання статусу тимчасового захисту в Європі, з них – 2,1 млн у країнах єврозони. Цей показник є значним і становить приблизно 0,6% чисельності населення єврозони. У Польщі зареєстровано понад 1,5 млн біженців, що робить її найбільшою країною-реципієнтом українських біженців у Європі, тоді як у Чехії зареєстровано майже 0,5 млн біженців. В обох країнах частка українських біженців перевищує 4% звичної чисельності населення, що є досить високим показником. – Botelho V., et al. Integrating Ukrainian refugees into the euro area labour market, <https://www.ecb.europa.eu/press/blog/date/2023/html/ecb.blog.230301-3bb24371c8.en.html>.

міграційних процесах походженням з України. Нагадаємо, Європейський Союз на початку війни ухвалив безпрецедентні заходи у частині вільного доступу переселенців-українців до ринку праці. Директива ЄС про тимчасовий захист, активована ЄС на початку березня 2022 р., надає право негайно займатися працевлаштуванням або самозайнятістю біженцям з України. Щобільше, хоча внутрішня політика багатьох розвинутих країн має обмежуючий характер стосовно іммігрантів (насамперед у частині зайнятості, доступу до соціальних послуг та ін.), однак услід за ЄС більшість країн Організації економічного співробітництва і розвитку запровадили подібні положення¹².

Тобто на відміну від попередніх хвиль біженців, громадяни України отримали право відразу (після офіційної реєстрації) включатись у національні ринки праці. Що, з одного боку, зменшувало тиск на державні фінанси приймаючих країн, з іншого – прискорювало процеси адаптації українців у «новій» країні.

Слід зазначити, що у попередні роки у більшості випадків значні імміграційні потоки до європейських країн призводили до «знервованості» суспільств (аж до міграційної кризи в ЄС у першій половині 2010-х років), оскільки передбачалося, що наслідком таких потоків буде ускладнення на ринках праці, а також зниження заробітних плат (через надлишкову пропозицію дешевої праці іммігрантів), посилення дисбалансів соціальної системи, погіршення стану безпеки та ін.

Однак сьогодні ситуація «зворотна» – українці-переселенці відразу намагаються працевлаштуватися (хоча далеко не завжди успішно), а в країнах ЄС сумнівність і старанність українців-іммігрантів вже давно стали їх візитівкою¹³. Нещодавнє опитування УВКБ ООН показує, що станом на лютий 2023 р. близько 40% українських біженців були або працевлаштовані, або самозайняті, що відповідає приблизно половині тих, хто раніше працював в Україні¹⁴.

Спокійне сприйняття європейцями припливу українців пов'язано ще й з тим, що, за оцінками, в умовах сьогодення приплив українських біженців (і їх входження у ринки праці) навряд чи призведе до зниження зарплат або зростання безробіття в європейських країнах, для багатьох з яких значно вищі ризики пов'язані з нестачею робочої сили, у т. ч. через старіння населення¹⁵.

МІГРАЦІЙНІ УРОКИ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Сьогодні Україна стоїть перед жорсткими викликами, пов'язаними з втратами людей, а відтак – робочої сили, у т. ч. внаслідок від'їзду досить значної частки населення за кордон, а найбільша частка українців-переселенців знаходить прихисток у Польщі, Чехії, Німеччині, а у відсотковому відношенні до чисельності громадян країни – країнах Балтії. Однак ще нещодавно ці країни суттєво страждали також від впливу населення.

У цьому підрозділі звернемо увагу на особливості соціально-економічних процесів у деяких країнах Центральної та Східної Європи (ЦСЕ), зокрема Польщі та країнах Балтії, які у період власних трансформаційних процесів **зіштовхнулися із значними еміграційними потоками, однак спромоглися вийти на шлях сталого зростання і розвитку**. Їх досвід засвідчує, що еміграція робочої сили не має ознак критичних ризиків чи невідворотних негативних наслідків для країни та її подальшого розвитку. Радше вона формує низку викликів, у процесі переборення яких створюється середовище можливостей, яке значною мірою може компенсувати безпосередні міграційні втрати.

Динаміка макроекономічного середовища. Розпад СРСР призвів до активізації значних міграційних потоків, насамперед у частині великих мас переселенців з колишніх соціалістичних країн до країн західної демократії. Доречно нагадати, що ще наприкінці 1980-х – початку 1990-х років з Польщі

¹² Responding to the Ukrainian refugee crisis. – <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/30fe16d2-en/1/3/4/index.html?itemId=/content/publication/30fe16d2-en&csp=97175d429ae5e4e04cd3cccbbfc84945&itemIGO=oecd&itemContentType=book>.

¹³ Ще у довоєнний час (наприкінці 2010-х років) у багатьох європейських країнах активізувалися заходи, спрямовані на збільшення квот і подовження тимчасових віз для українських сезонних працівників.

¹⁴ Botelho V., Hägele H. Integrating Ukrainian refugees into the euro area labour market. – <https://www.ecb.europa.eu/press/blog/date/2023/html/ecb.blog.230301-3bb24371c8.en.html#footnote.4>.

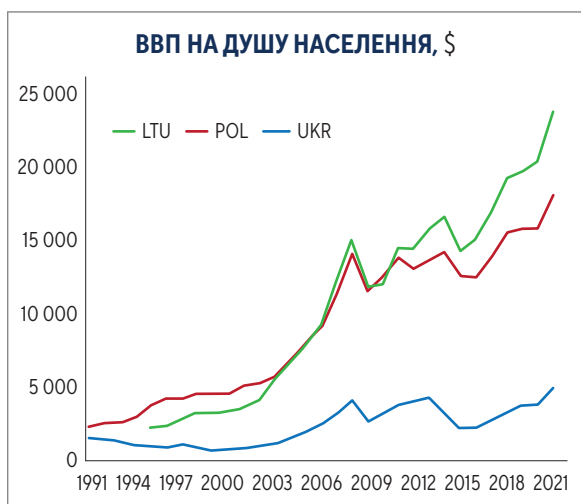
¹⁵ Українські біженці на ринку праці Європи: проблеми та виклики. – <https://proukrainu.bleisk.cz/ukrainski-bizhentsi-na-rynku-pratsi-yevropy-problemy-ta-vyklyky/14>. 8. 2022.

до Західної Європи виїхали тисячі людей. Причому на той час перша «постсоціалістична» хвиля була вельми неочікуваною для країн, до якої вїжджали поляки, оскільки пропозиція робочої сили (поляків) значно випереджала попит на робочу силу з боку західноєвропейського бізнесу. Відтак, у переселенців не було практично інших можливостей як братись за низькооплачувану, малокваліфіковану роботу.

Однак (це також слід пам'ятати) вже через десяток років ще частині недавніх іммігрантів значною мірою вдалося адаптуватися до нового середовища, а інша частина навіть поверталася на батьківщину з намірами чи створення власного бізнесу, чи роботи (у світлі набутого досвіду) у престижних компаніях, які сформувалися в країні за два десятиліття.

Звернемо увагу на низку взаємопов'язаних процесів, сформованих навколо міграційних потоків, і їх відображення у економічних показниках Польщі і країн Балтії (переважно Литви).

Насамперед вкажемо, що одним з найвагоміших факторів «заспокоєння» еміграційних намірів є економічний — зростання ВВП, яке особливо прискорилося після вступу країн до ЄС (діаграма «ВВП на душу населення»). Нагадаємо, що у 1990–2000-і рр. було багато песимістичних прогнозів стосовно перспектив країн Балтії (мала чисельність населення, відсутність ресурсів, широка еміграція). Однак у реальності **переважна більшість колишніх соціалістичних країн зуміла створити динамічну економіку**, яка впевнено підвищувала соціальні стандарти для своїх громадян.

Причому особливі успіхи припадають на Литву, яка, маючи значні проблеми у перші відбудовчі роки, останніми роками демонструє випереджаючі економічні тенденції (і навіть випередила Польщу за продуктивністю). Звичайно, успіхи країн загальмувались у період Глобальної фінансової кризи (2008–2009 рр.), а також під впливом боргової кризи у ряді країн ЄС у середині 2010-х років (хоча стан фінансів цих країн упродовж років незалежності залишається достатньо стійким). Однак, надалі темпи нарощування добробуту знову зросли.

Особливістю Литви є геоструктурна політика країни, яка також стає чинником успіху. Річ у тому, що, якщо центром Латвії (політичним, економічним, гуманітарним) є столиця — Рига, а решта території радше відіграє роль периферії, то у Литві ділова активність практично рівномірно розподілена по всій країні, і низка значущих міст (Каунас, Шяуляй, Клайпеда) в економічному плані цілком порівняні зі столицею Вільнюсом. Це надає можливість країні використовувати відносні переваги регіонів країни, а також залучати додаткові ресурси із фондів ЄС на регіональний чи інфраструктурний розвиток.

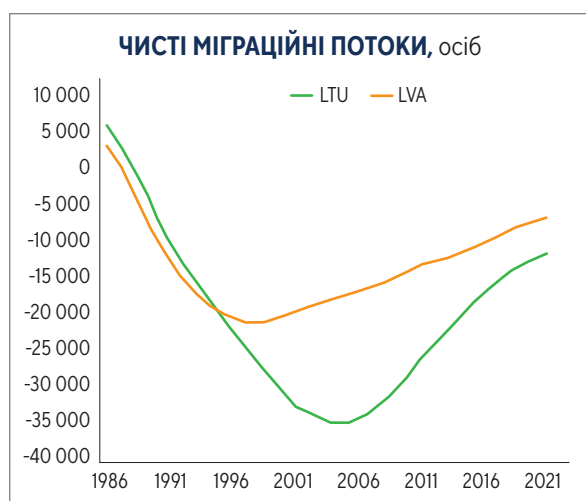
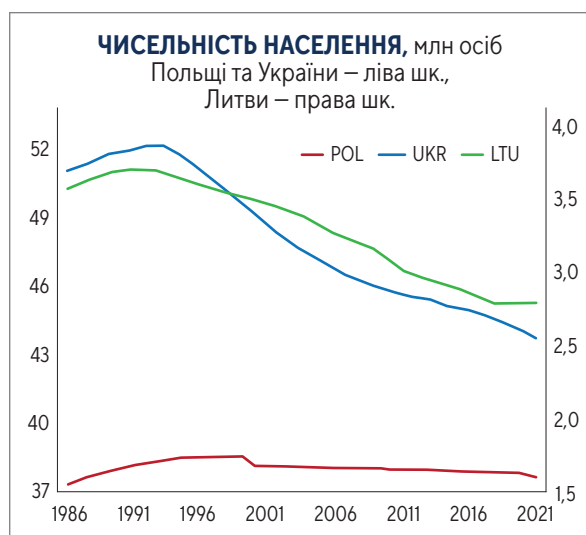
Це вкрай важливо і для розв'язання міграційних проблем. Вказаний регіональний розподіл населення у Литві водночас означає, що значна частина населення Литви проживає у невеликих містечках, в селах, де пропозиція роботи є зазвичай незначною, а тому й знайти роботу не легко (що «витісняє» тих, хто хоче і може працювати, із звичного способу життя). Підтримка і сприяння створенню робочих місць у регіонах означає підсилення стимулів до продовження життєдіяльності у звичному середовищі, а відтак — зменшенні еміграції.

Слід особливо підкреслити, що для розглядуваних країн (Польщі та країн Балтії) прискорена позитивна економічна динаміка відбувалася в умовах послідовного зменшення чисельності населення (яке започаткувалось на початку 1990-х років¹⁶ і продовжується донині, діаграма «Чисельність населення»), що значною мірою зумовлено природними

¹⁶ Зауважимо, наприкінці 1980-х - початку 1990-х років, після розвалу СРСР, багато раніше депортованих поляків, латвійців, литовців повертались на батьківщину. Такі імміграційні процеси призвели до тимчасового збільшення чисельності громадян країни.

чинниками (низька народжуваність і вибуття старшого покоління) та великими еміграційними потоками. Так у Латвії і Литві за останні десятиліття чисельність громадян країни зменшилась на третину. Що мало б свідчити про занепад таких країн, однак насправді ситуація зворотна.

Звернемо увагу, що упродовж 1990-х (переважно через політичний чинник) і до середини 2000-х років еміграційні потоки з країн Балтії з року в рік помітно зростали (діаграма «Чисті міграційні потоки»). Але ледь не вирішальну роль у гальмуванні еміграції з вказаних країн зіграв їх вступ до ЄС у 2004 р. Отримання вільного доступу до європейських ринків і фінансових ресурсів сприяло усвідомленню громадянами Балтії стабільності та перспектив власного розвитку.

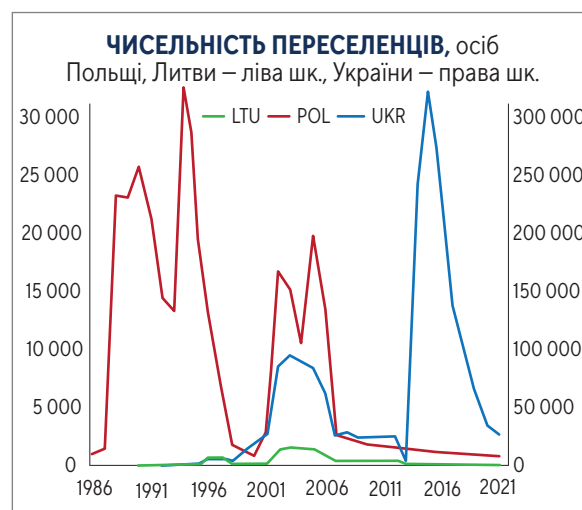

«-» означає перевищення еміграції над імміграцією

При цьому, успішна економічна динаміка (як вказано, Польща і країни Балтії легше пройшли як Глобальну фінансову кризу

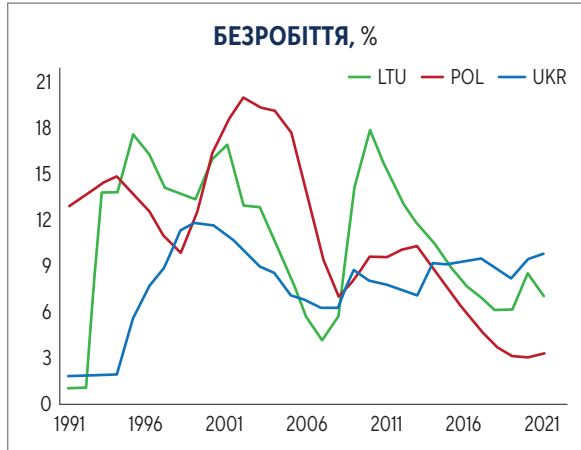
2008–2009 рр., так і кризові процеси у країнах Західної та Південної Європи на початку 2010-х років) формували передумови для повернення частини тих, хто виїхав з країни раніше. А з поступовим покращенням соціально-економічного стану (особливо після входження до ЄС у 2004 р.), країни Балтії вже ставали привабливими для працівників і переселенців з інших країн пострадянського простору, відтак чистий відплив населення поступово зменшувався. Так за попередніми даними у 2022 р. литовців повернулось до країни більше, ніж виїхало з неї.

Звичайно, потоки з країн Центральної та Східної Європи загалом і розглядуваних країн зокрема мали західну спрямованість і значною мірою співвідносились з економічною динамікою. Так, найбільша еміграційна хвиля з Польщі відбувалась у перші постсоціалістичні роки, коли в країні відбувались складні та суперечливі процеси економічної «шокової терапії». Інша хвиля (вже охопила і країни Балтії) відбулася у середині 2000-х років (діаграма «Чисельність переселенців»), після того, як вказані країни стали повноправними членами Євросоюзу, а отже могли скористатись всіма перевагами розвинутих країн.

Зайнятість і безробіття. Значна суперечність міграційних процесів проявляється у контексті зайнятості чи безробіття. Послідовне економічне зростання у постсоціалістичних країнах створювало умови та надавало можливості прискореного нарощування заробітної плати і зменшення безробіття (діаграма «Безробіття»). Зазначимо, що в умовах відносно низької пропозиції праці, що характерно для першого десятиліття постсоціалістичних

країн), певний вплив робочої сили слугує значущим чинником послаблення соціально-економічної напруги (пов'язаної із високим безробіттям), принаймні у короткостроковій перспективі.

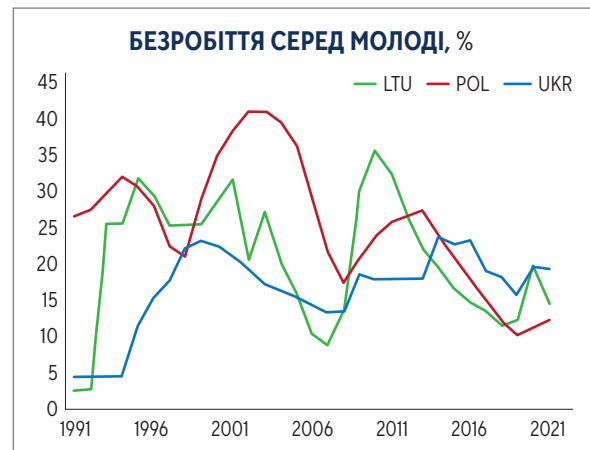

Свою чергою, успішна економічна політика сприяла зміцненню національного бізнесу, що разом з вказаним підвищенням вироблюваного ВВП сприяло розширенню пропозиції праці. Значущих успіхів (у приборканні безробіття) вдалося досягти лише упродовж останнього десятиріччя, і це не залишилось непоміченим тими емігрантами та переселенцями, хто мав намір повернутися на батьківщину – разом зі зменшенням безробіття і стабілізацією доходів на порівняно високому рівні, зменшувалися чисті імміграційні відтоки.

Підвищення реальної заробітної плати й купівельної спроможності, а також продовження позитивної економічної динаміки означають не лише збільшення зайнятості, але й **зростання попиту на додаткову робочу силу**, задоволення якого може бути ускладнене насамперед погіршенням вікової структури населення. Нагадаємо, 1990-і роки (коли відбувались значні трансформаційні процеси, а також прискорилась еміграція) характеризуються (природним) зниженням народжуваності. Тобто сьогодні існують високі ризики того, що у найближче десятиліття найбільш продуктивна частина населення буде нечисленною і матиме менший вплив на прискорення економічного зростання.

Зазначимо, особливістю політики зайнятості є те, що багато країн докладають зусиль для **продовження активної діяльності людей старшого віку**. Причому не лише через продовження віку виходу на пенсію. Радше йдеться про спеціальні види діяльності, які дозволяють залучати працювати бажаючих пенсіонерів. Вірогідно, такого сорту програми будуть розширюватись, що крім хоча б часткового збереження робочих місць, вирішуватиме завдання соціальної підтримки чи соціальної адаптації пенсіонерів до нових умов життєдіяльності.

Хоча стабілізувати зайнятість у країнах ЦСЄ поки не вдалося, однак доречно звернути увагу на дві обставини. По-перше, країнам вдалося впоратися з молодіжним безробіттям, рівень якого знизився нижче 15% (діаграма «*Безробіття серед молоді*»), що є позитивним сигналом для гальмування еміграції.

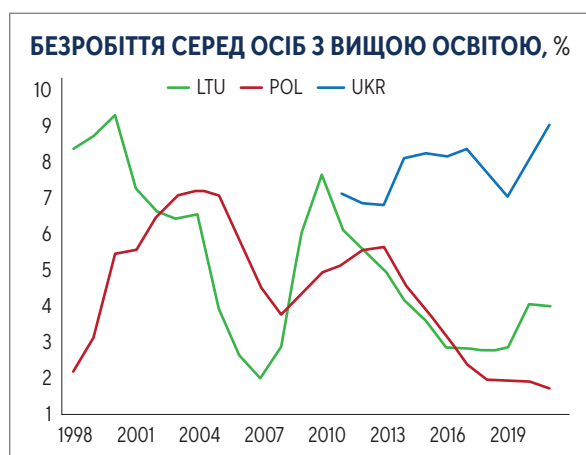

По-друге, безробіття серед осіб з вищою освітою у Польщі та Литві практично відсутнє (діаграма «*Безробіття серед осіб з вищою освітою*»), що є вагомим чинником збереження інтелектуального і людського капіталу в країнах¹⁷.

Вкажемо ще на дві особливості державної політики, які (особливості) чітко проявились у Литві. Так низка напрямів дій першочергово спрямована на **посилення людського капіталу**, однак може мати **вплив на прискорення еміграції** (тобто, як і у багатьох інших напрямках політики, результати мають суперечливий характер). По-перше, вагоме місце в утриманні молоді в країні займає політика

¹⁷ Для прикладу, у Латвії все ще зберігається досить високий рівень безробіття серед осіб з вищою освітою. Тому для латвійської еміграції характерним залишається утікання молодих освічених людей, які зорієнтовані на довгостроковий чи навіть постійний виїзд з батьківщини.

залучення освіченої молоді у систему державного управління, підвищення престижності та якості державного управління, що сьогодні знаходить своє відображення у міжнародних індексах. Так, якщо значення Індексу ефективності державного управління у Литві у 2017 р. складало 79,8, а у 2019 р. – 80,8, то у 2020 р. – вже досягнуло 82,7. При цьому **проявляється суперечність** – отримання управлінських навичок підвищує «якість» молодих державних службовців, а відтак і попит на них з боку приватного сектору, у т. ч. іноземного. Тобто, може відбуватися «вимивання» працівників високої кваліфікації з національного державного сектору.

По-друге, **вдосконалення освіти** (що є одним з найвагоміших пріоритетів країн Балтії), як складова формування людського потенціалу, значною мірою **знижує бар'єри для виїзду** молоді у західні країни. Річ у тому, що ще на початку 2000-х років, коли стало зрозумілим, що 10 постсоціалістичних країн невдовзі стануть членами ЄС, знання іноземних мов стало необхідною умовою працевлаштування у країнах-кандидатах. Зокрема, у Литві стало «нормою», що випускники університетів, крім досконалого володіння рідною мовою, повинні були володіти принаймні двома розповсюдженими мовами країн ЄС (крім англійської як обов'язкової, ще й німецькою, французькою, іспанською чи ін.).

Трансферти. Еміграційні втрати робочої сили, звичайно, вносять суттєві дисбаланси на національні ринки праці. Однак доречно також враховувати і вигоди (які, можливо, не можуть компенсувати всі втрати), пов'язані з

емігрантами. Для всіх країн, які є експортерами робочої сили, характерними є «зворотні» потоки – спрямування частини зароблених коштів членам своєї родини, які залишилися на батьківщині. Причому навіть через десятиліття такі ресурси продовжують відігравати значну роль.

Так, у розглядуваних країнах, хоча чисельність населення суттєво зменшилась, однак обсяги трансфертів зменшуються лише незначним чином (діаграма «*Чисті персональні трансферти, отримані з-за кордону*»). Стійкість трансфертів, які супроводжують (вказане вище) зростання ВВП на душу населення, означають зростання доходу в розпорядженні у сімей, які залишилися на батьківщині, а відтак і покращення купівельної спроможності та добробуту, що є чинником стримування еміграції.

Зробимо ще одне загальне зауваження. Персональні перекази є важливими не лише у контексті доходу домогосподарств. Вони виконують роль інвестиційного ресурсу як через підвищення рівня заощаджень у структурі ВВП, так і витрат на придбання автомобілів, нерухомості, будівництво (власного житла), створення бізнесу. Такі трансферти особливо відіграють важливу роль для малих економік (до яких належать країни Балтії та Україна¹⁸), де обсяги трансфертів мають досить стійкий характер і можуть бути співрозмірні з обсягами припливу прямих іноземних інвестицій (ПІІ) (діаграма «*Персональні отримані трансферти та ПІІ*», врізка «*ПІІ у структурі ВВП*»).

¹⁸ У 2021 р. номінальний ВВП Литви становив \$66 млрд, Латвії – \$40 млрд. Нагадаємо, України – \$200 млрд.

ПЕРСОНАЛЬНІ ОТРИМАНІ ТРАНСФЕРТИ ТА ПІІ, \$ млн

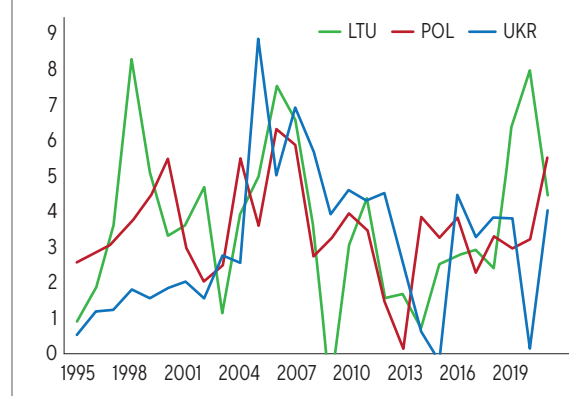
ПІІ У СТРУКТУРІ ВВП

Стосовно такого важливого чинника зростання і зайнятості, якими є ПІІ, зробимо наступне зауваження.

Для країн, які започатковують трансформаційні процеси, іноземні інвестиції можуть відігравати вирішальну роль у формуванні та примноженні національного капіталу (який, як правило, вкрай малий для успішного старту процесів відновлення країни).

Тому значні обсяги припливу ПІІ у структурі ВВП у перші перебудовчі роки (діаграма «Чистий приплив ПІІ») – наприкінці 1990-х років – фактично є відображенням зацікавленості і готовності іноземних інвесторів підтримувати економічне прискорення країни.

ЧИСТИЙ ПРИПЛИВ ПІІ, % ВВП

Вказані вище дисбаланси і суперечності попиту/пропозиції робочої сили (де поряд з міграційним відпливом, що зменшує пропозицію, відбуваються позитивні процеси відновлення, які потребують нарощування трудових ресурсів) означають, що зростає актуальність залучення іноземної робочої сили. Однак доступ іноземців до національного ринку праці часто породжує суттєві гуманітарні, соціальні, психологічні суперечності, які легко можуть перерости в міжнаціональні протистояння. Відтак, розуміючи це, країни намагаються заздалегідь готувати законодавчу та інституційну основу для залучення іноземців до зайнятості. Передбачаючи дефіцит зайнятості в Україні, доречно відповідні політичні заходи готувати вже зараз.

Таким чином, попри ризики трансформаційного періоду, постсоціалістичні країни послідовно долали негаразди, справлялися з утворюваними викликами та в складних умовах запроваджували заходи, спрямовані на прискорене формування і подальше зміцнення

людського капіталу. Завдяки якому, своєю чергою, створювались умови та можливості для стійкого соціально-економічного зростання і розвитку. І є підстави стверджувати, що такі напрями політики зможуть стати результативними і для України.

ОКРЕМІ НАСЛІДКИ ТА УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Перед Україною стоїть складне завдання відновлення та посилення людського капіталу в повоєнний період. Війна знищила тисячі виробничих потужностей і мільйони робочих місць, частина з яких вже не відновиться ніколи. Та й вимоги конкурентоспроможності вимагатимуть не простої відбудови (старих виробничих потужностей, стандартів і технологій), а формування працівників нової якості, які зможуть результативно працювати в нових інформаційних і технологічних середовищах. В таких умовах і ризики подальших економічних втрат країни вже не будуть невідворотними.

Тому вирішальне значення для творення нових середовищ матиме **створення системи перенавчання працівників** (система, яка останніми роками занепадала), що сприятиме перерозподілу у сектори, які, ймовірно, будуть найбільш активними у післявоєнний період (будівництво, машинобудування, охорона здоров'я, інформаційні технології), а тому й добре фінансуватись.

Пандемія і війна створили величезні прогалини у рівні освіти, які дистанційним навчанням неможливо компенсувати, відтак — усунення накопичених прогалин має стати пріоритетом у відновленні України, щоб середня освіта змогла стати міцною основою для подальшого прагнення до сучасних знань і практик, що зможе забезпечити молодим українцям гідну персональну конкурентоспроможність на вітчизняних і закордонних ринках праці.

Безробіття серед молодих людей з вищою освітою є вагомим чинником втрати людського капіталу і «підштовхування» до еміграції. Поряд з цим, для випускників українських вишів ще не стало нормою вільне володіння принаймні двома європейськими мовами. Гарне ж знання іноземних мов не лише створює персональні переваги на ринках праці, а й формує в Україні нове цивілізаційне середовище. Це набуває особливої актуальності з огляду на очікуване зростання присутності в Україні міжнародних проєктів у різних сферах, спрямованих на повоєнне відновлення міжнародного бізнесу, що посилить запит на кваліфіковані кадри із знанням кількох європейських мов.

Щобільше, освічені молоді люди, навіть якщо вони залишають країну, привносять певну користь зовнішньому іміджу України, її соціально-психологічному сприйняттю жителями інших країн, оскільки про цивілізованість країни значною мірою свідчать її громадяни, їх життєдіяльність за кордоном. Ставлення до українців як до освіченої, цивілізованої, працелюбної нації, напевне, невдовзі стане чинником (ділової та інвестиційної) привабливості країни. Тому, попри ризики впливу освіченої молоді за кордон, «боротьба» за належну освіту в Україні має лише посилюватися.

Особливістю політики зайнятості багатьох розвинутих країн є те, що вони докладають зусиль для залучення людей старшого віку

до економічних процесів. Причому не лише через подовження віку виходу на пенсію, а радше через спонукання і сприяння їх суспільно-корисної праці у тих сферах, де їх знання і досвід можуть бути потрібними. Це водночас зможе стати чинником стимулювання пенсіонерів до продовження активної діяльності людей, уважного (а не байдужого) ставлення до здоров'я та ін.

В умовах України одним з напрямів послаблення негативного впливу зростаючого дефіциту молодих людей у певних секторах економіки та суспільного життя (як наслідок воєнних втрат чи еміграції), могло би стати зменшення або навіть зняття вікових обмежень (наприклад, під час призначення на посади державної служби, служби в органах місцевого самоврядування та ін.). Звичайно, це вимагало б підвищення рівня цифрової грамотності та набуття інших необхідних знань і навичок кандидатами, а отже — було би стимулом для розвитку в Україні системи освіти дорослих.

Говорячи про якнайшвидше повернення українців на батьківщину, в умовах падіння практично всіх сфер економічної діяльності, потрібно одночасно відповідати на питання, як вплинуть ті, хто повертатиметься до своїх домів або на визволені території, на ринок праці з чинним високим рівнем безробіття.

Поряд з цим, дефіцит кадрів (у т. ч. через природне і міграційне скорочення населення) означає, що в Україні може виникнути потреба у залученні іноземної робочої сили. Особливо це стосується визволених регіонів, зруйнованих війною. Враховуючи географію сучасних міграційних потоків, в Україну приплив робочої сили можна очікувати передусім з азійських країн. Відповідно, треба бути готовими до відповідних соціокультурних та соціально-психологічних викликів, які, як свідчить досвід інших країн, мають значний конфліктний потенціал, нівелюючи таким чином позитивний економічний ефект.

Відтак, для успішного залучення трудових ресурсів з інших країн Україні вже сьогодні необхідно мати продуману міграційну політику, яка б включала дотримання міжнародних стандартів у сфері міграції, міжнародного захисту, працевлаштування та інтеграції. Це водночас дозволить краще усвідомити напрями підтримки українців за кордоном.